

Валерій СТАРКОВ (Київ)

УКРАЇНСЬКІ ДИТЯЧІ ІГРИ У ПРАЦІ ЄГОРА ПОКРОВСЬКОГО 1887 РОКУ

1886 року в “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа” з’явилась публікація Єгора Покровського “Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей”¹, яка стала основою його ж книжки “Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной)” , що вийшла друком двома виданнями: 1887 р.² та виправлена і доповнена – 1895 р.³ (вони, до речі, практично ідентичні, й посилання ми робимо на видання 1895 р., яке є в нашому розпорядженні).

Єгор Арсентійович Покровський (1838–1895) – відомий московський лікар-педіатр та педагог, доктор медицини. Більша частина діяльності Є. А. Покровського була пов’язана з дітьми, і його можна називати одним з фундаторів етнографії дитинства. Особливе ставлення він виявляв до дитячих ігор і присвятив їм кілька фундаментальних досліджень, в яких згадуються та описуються й українські ігри.

Слід сказати, що перша робота була створена на основі описів, наданих вчителями місцевих станичних училищ, де були описані й українські ігри, що цілком пояснюється наявністю, ще з XVIII ст., на цих землях представників українського етносу. “Детские игры...”, надруковані через рік, були комплексним дослідженням дитячої ігрової культури на терені Російської імперії. Як структура матеріалу, так і класифікація ігор були значно змінені, не кажучи вже про залучення ігрового матеріалу з різних місцевостей Російської імперії. Значний за обсягом вступ видання 1887 (1895) р. висвітлює історичні, етнографічні, фізіологічні, педагогічні, за уявленнями того часу, аспекти ігрової культури як явища взагалі⁴. Стосовно джерельної бази праці, то автор використав близько двох тисяч відгуків на своє прохання відповісти

¹ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе Егора Арсентьевича Покровского // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208.

² Покровский Е. А. Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной). – М., 1887. – VI+368 с.

³ Його ж. Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1895. – VI+368 с.

⁴ Там само. – С. 1–51.

на спеціальну програму для вивчення дитячих ігор з усіх куточків імперії⁵. Велика частина українських етнічних земель, що належала Російській імперії, опинилась також у полі зору дослідника.

Розглянувши описи ігор, опублікованих Єгором Покровським у праці “Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей”, ми констатували факт побутування в цих місцевостях принаймні **близько 30-ти українських ігор**⁶. Окрім зазначених у виданні Олександра Андрієвського “Бібліографія літератури з українського фольклору” 11-ти ігор (“Каша”, “Большие жмурки”, “Кици-баби”, “Гуси”, “Ворон”, “Мак”, “Ящерица”, “Метелица”, “Безвин”, “Король”, “Краски”)⁷, це такі ігри: “Городок”, “Шарлай”, “Долгая лоза” (“Верниголова”), “Грыбаки”, “Дрібушечки”, “Шум”, “Бешеный теленок”, “Перепелушка”, “Утки”, “Заюшка”, “Бобр”, “Гилка”, “Деркач”, а також, з великим ступенем імовірності, “Перетяжка”, “Ключ”, “Молчан”, “Кошка и мышка”, “Пан”, “На гурт”, “Зирочек”.

Якщо розглядати етнодемографічну ситуацію в окремих регіонах Північного Кавказу наприкінці XIX ст., то за даними перепису населення Російської імперії (1897) у Кубанській області українці склали 47,4 % людності, тоді як росіяни – 42,6 %. Станиці, де ми спостерігаємо українські ігри, були розташовані переважно у північно-східних Таманському, Єйському, Катеринодарському та Кавказькому відділах області. Співвідношення українського та російського населення у цих відділах становило, невдовзі після написання праці Є. Покровського, у відсотках 75,2 та 17,1, 73,95 та 23,60, 51 та 34,2, 45,8 та 51,1 – відповідно. Станиці, в яких, на нашу думку, побутували українські ігри, і які найбільш згадуються у праці Є. Покровського 1886 р. з цього приводу, такі: Новотитарівська (7896 мешканців) (Катеринодарський відділ), Староджерелівська (4000), Старовеличківська (6183) (Таманський відділ), Уманська (11 137), Новомінська (6586), Куцівська (5831) (Єйський відділ). Всі ці дані наведені в 65-му томі результатів перепису⁸.

Характерно, що ареал поширення українських ігор практично збігається з розселенням української людності на Північному Кавказі на кінець XIX ст., а саме, переважно, у північно-східних Таманському, Єйському, Катеринодарському та Кавказькому відділах Кубанської області, де тоді, за статистичними джерелами, переважав український етнос. Це є ще одним підтвердженням, що ігрова культура є важливим маркером етнічності й українські ігри були поширені на всій українській етнічній території⁹.

Методика викладу описів ігор у виданні 1887 р. інакша. У попередньому виданні у Є. А. Покровського три великі групи ігор – “Игры с игрушками” (тобто з будь-якими предметами), “Игры без игрушек” та “Символические

⁵ Там само. – С. 50.

⁶ *Старков В.* Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1886 року, або Чому помилився Олександр Андрієвський? // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2015. – Т. 31 (друкується).

⁷ *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930. – С. 330. Тут і далі назви ігор – за російським оригіналом.

⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб., 1905. – Т. 65: Кубанская область. – [4]+12+263 с.

⁹ *Старков В.* Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського...

игры”, а також “Особые домашние игры” и “Забавы”¹⁰, і описи ігор подаються безпосередньо, із вказівками про варіанти різних ігрових моментів в інших станицях.

У наступному ж виданні класифікація ігор достатньо деталізована. Ось як пояснює виклад матеріалу сам автор: “Порядок, принятый мною для описания игр, таков, что сначала я изложил приемы, употребляемые детьми перед постановкой игры, а именно, различные формы жребия, вслед затем показал те приемы, которые существуют у детей для наказания за какие бы то ни было нарушения в течение той или другой игры. Далее я перешел к описанию игр такого рода, которые требуют сначала немного умственного и физического напряжения при ведении их, каковы, напр[имер,] игры с игрушками. Далее я перешел к описанию уже таких игр, которые требуют достаточный запас как умственных, так и физических сил, сообразительности, движений и т. д. Игры этого рода ведутся без орудий или с орудиями; из них я описывал сначала те, которые ведутся без орудий, а затем производимые с орудиями. Между последними я описал сначала такие, которые требуют небольшого напряжения, и затем такие, которые требуют значительного напряжения. Наконец я перешел к отношению игр смешанных, которые трудно прямо подвести под ту или другую намеченную впереди категорию, но которые, тем не менее, полезны то для умственного, то для какого-либо физического развития детей”¹¹.

Загалом, класифікація дитячих ігор за Єгором Покровським у виданні 1887 р. виглядає так: “Игры с игрушками”, “Игры с движениями”, “Прыганье”, “Состязание в стойкости”, “Равновесие”, “Игры с вращательными движениями”, “Символические игры”, “Игры с песнями и хороводами”, “Игры с завязанными глазами”, “Игры с веревочкой”, “Жгуты”, “Игры с метательными орудиями”, “Игры с мячом”, “Игры с мячом и палками”, “Игры с шарами”, “Игры с палками и деревяшками”, “Игры с костями”, “Игры с камешками”, “Домашние игры”, “Зимние игры”. При цьому описи ігор доволі часто подаються усереднено, тобто опис кожної окремої гри з конкретної місцевості замінюється описом деякої “усередненої” гри, коли її опис утримує характеристики різних варіантів з різних місцевостей. При цьому втрачається інформація, яка впливає з варіативності гри, яка завжди конкретна в даній місцевості в даний час.

Не коментуючи класифікацію ігор в обох виданнях (ми спробуємо це зробити в окремій праці, присвяченій саме “ігровій” класифікації), розглянемо, що ж додалося до корпусу джерел української ігрової культури у виданні 1887 (1895) р. Виходячи з запропонованої автором класифікації розглянемо поступово описи і згадки українських ігрових реалій.

Українські ігрові реалії згадуються як у загальному вступі, так і на початку деяких підрозділів (“Игры с мячом”, “Игры с костями”). Нижче наводимо у вигляді таблиці перелік ігор з видання Є. Покровського 1887 (1895) р., які, на нашу думку, мають українське походження. “Назва гри (місце гри)” –

¹⁰ Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. III–IV.

¹¹ Покровский Е. А. Детские игры, преимущественно русские... – С. 51.

за Є. Покровським. “Опис” означає, що наведено опис конкретної гри або розваги, в конкретній місцевості. На жаль, у Є. Покровського, якщо це не стосується Кубані, найточніша локалізація – це губернія. “Опис (с.)” означає, що наведений опис є усереднений з кількох варіантів гри з різних місцевостей. Знак “(?)” означає, що гра, найімовірніше, має українське коріння і ці ігри походять виключно з Кубанської області, де наприкінці ХІХ ст. переважало українське населення. “Стор.” означає номер сторінки з описом гри або розваги у виданні 1895 (1887) р. Перша цифра у дужках біля назви підрозділу означає кількість описів українських ігор у цьому підрозділі. Це описи конкретних ігор з конкретних місцевостей – один варіант і одна назва. В багатьох випадках – це єдине джерело про конкретну гру або розвагу з конкретної місцевості України. Друга цифра із зірочкою (*) означає кількість українських ігор, які записані в різних варіантах в різних місцевостях, в т. ч. і на Кубані, – одна гра може мати кілька варіантів з різними назвами. Третя цифра показує кількість, з великою імовірністю (тому і знак питання – ?), українських ігор з Кубанської області.

Назва гри (місце гри)	Опис	Стор.
Игры с движениями (7+0*+0(?))		
<i>Ласточки</i> (Катеринославська губ.)	Опис	104–105
<i>Кумки</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	109
<i>Горелка</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	110–111
<i>Дыркач с палкой</i> (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	113–114
<i>Бобрэ</i> (Херсонська губ.)	Опис	114–115
<i>Малороссийские прятки</i> (Херсонська губ.)	Опис	115
<i>Пожмурки</i> (Харківська, Херсонська губ.)	Опис	115–116
Прыганье (2+1*+0(?))		
* <i>Лава</i> (Малоросія)	Опис (с.)	129–130
* <i>В стенку</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	129–130
* [<i>В стенку</i>] (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	129–130
* <i>Шарлай</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	129–130
<i>Верниголова</i> (Херсонська губ., Кубанська обл.)	Опис	130–131
<i>Долгая лоза</i> (По всій імперії)	Опис (с.)	131
Состязание в стойкости (0+0*+1(?))		
<i>Ключ</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	138
Игры с вращательными движениями (4+0*+0(?))		
<i>Дрибушечки</i> (Кубанська обл.)	Опис	150
<i>Бешенный теленок (теля)</i> (Херсонська губ., Кубанська обл.)	Опис	151
<i>Колесо</i> (Херсонська губ.)	Опис	152
<i>Мельница</i> (Херсонська губ.)	Опис	152
Символические игры (3+3*+0(?))		
<i>В пана, в работники</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	157
* <i>Воры</i> (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	161–162

Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року

* <i>Чужие огороды</i> (Харківська губ.)	Опис (с.)	161–162
* <i>Огурцы</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	161–162
<i>Коришун</i> (Харківська губ.)	Опис	164
* <i>Ворон</i> (Харківська губ.)	Опис	167–168
* <i>Ворон</i> (Катеринославська губ.)	Опис	167–168
* <i>Ворон</i> (Кубанська обл.)	Опис	167–168
* <i>Волк и гуси</i> (Чернігівська, Катеринославська, Херсонська губ.)	Опис (с.)	169–170
* <i>Гуси</i> (Кубанська обл.)	Опис	170
<i>В орешки</i> (Катеринославська губ.)	Опис	174

Игры с песнями и хороводами (9+2*+1(?))

<i>Просо</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис (с.)	187
<i>Мак</i> (Кубанська обл.)	Опис	187–188
<i>Метелица</i> (Кубанська обл.)	Опис	188
<i>Безвин</i> (Кубанська обл.)	Опис	188
<i>Золото хоронить</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	188–189
<i>Заюшки</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	189–190
* <i>Яцур</i> (Харківська губ.)	Опис	191
* <i>Ящерица</i> (Кубанська обл.)	Опис	191
* <i>Перепелка</i> (Харківська губ.)	Опис	192
* <i>Перепелушка</i> (Кубанська обл.)	Опис	192
<i>Кошка и мышка</i> (По всій імперії)	Опис (с.)	193–194
<i>Селезень и утка</i> (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	194
<i>Король</i> (Кубанська обл.)	Опис	203
<i>Шум</i> (Кубанська обл.)	Опис	203

Игры с завязанными глазами (1+1*+0(?))

* <i>В коту (Апанас)</i> (Чернігівська, Катеринославська губ.)	Опис (с.)	204–205
* <i>Куци-баби (Кици-баби)</i> (Кубанська обл.)	Опис	205
<i>Дыркач</i> (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	206–207

Игры с веревочкой (2+1*+0(?))

* <i>Зоря</i> (Харківська губ.)	Опис (с.)	211–212
* <i>Притон вольный</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	211–212
<i>Рыбка</i> (Катеринославська губ.)	Опис	212
<i>Слепой притон</i> (Чернігівська губ.)	Опис	212–213

Жгуты (2+1*+0(?))

<i>В жгуту</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	214–215
* <i>Кош</i> (Круг) (Чернігівська губ.)	Опис	216
* <i>Квас</i> (Херсонська губ.)	Опис	216
<i>Джгут (ший-пошивай)</i> (Катеринославська губ.)	Опис	217

Игры с метательными орудиями (2+0*+0(?))

<i>Жаба</i> (Катеринославська губ.)	Опис	230–231
<i>Кицька</i> (Катеринославська губ.)	Опис	231–232

Игры с мячом (6+3*+6(?))

<i>Об стенку</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	241–242
<i>Стракота</i> (Херсонська губ.)	Опис	242
<i>Масло</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	244
<i>Сало</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	244–245
<i>Шлепанка</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	245
<i>Зевака</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	245
* <i>Круговой мяч</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис (с.)	246–248
* <i>Круг (взятие крепости)</i> (Харківська губ.)	Опис (с.)	246–248
* <i>Городок</i> (Таврійська, Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	246–248
* <i>Очередь</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	246–248
* <i>Туча</i> (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	246–248
* <i>Зеркалом</i> (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	246–248
<i>Клетки</i> (Херсонська губ.)	Опис	248
<i>Квас</i> (Херсонська губ.)	Опис	248
<i>Козел</i> (Херсонська губ.)	Опис	249
<i>В зад</i> (Херсонська губ.)	Опис	252
[<i>Ямки</i>] (Таврійська, Чернігівська губ.)	Опис (с.)	252–254
* <i>Конь</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	255–256
* <i>Конек</i> (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	255–256
* <i>Детки, Кашика</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	255–256
* <i>Дити, кашки!</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	255–256
<i>Переездный конь</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	256
* <i>Кони-гусари</i> (Таврійська губ.)	Опис (с.)	257
* <i>Казак (ездок)</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	257

Игры с мячом и палками (2+3*+2)

<i>Блиндарь (бондарь)</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис (с.)	263
<i>Гилка</i> (Херсонська губ.)	Опис	263–264
* <i>Тройняки (Тройная гилка)</i> (Катеринославська губ.)	Опис	264
* <i>В перемену (Маховой)</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	264
<i>В три бабки</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	264
<i>Разовик (Блиндарь)</i> (Катеринославська губ.)	Опис	265–266
* <i>Соловей</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	267–268
* <i>Воробець</i> (Таврійська губ.)	Опис (с.)	267–268
* <i>Горобець (Сорока)</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	267–268
* <i>Дук (Земляной м'яч, Высокий дуб)</i> (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	267–268
* <i>Лапта</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	268–273
* <i>Маты</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	268–273

Игры с шарами (1+1*+0(?))

* <i>Масло (Лунки)</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	275–278
* <i>Дук</i> (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	275–278
* <i>Свинья</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	275–278

Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року

* <i>Котючек (Зирочек)</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	275–278
<i>Свинка</i> (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	278–281

Игры с палками и деревяшками (8+2*+2(?))

<i>Травянка</i> (Катеринославська губ.)	Опис	292
* <i>Ласточка</i> (Херсонська губ.)	Опис	293
* <i>Палка</i> (Кубанська обл.)	Опис	293
<i>Шкорбет</i> (Херсонська губ.)	Опис	293
<i>Пицца</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	293
<i>Пласт</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	293
<i>В вола</i> (Херсонська губ.)	Опис	293
<i>Пан</i> (Кубанська обл.)	Опис	294
<i>Цурка</i> (Харківська, Катеринославська губ.)	Опис (с.)	297–300
<i>Клек</i> (Харківська губ.)	Опис (с.)	307–308
<i>Пиж</i> (Катеринославська губ.)	Опис	308
<i>Попок (клек, пиж)</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	309–310
* <i>Поросята (Кегли)</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	313–317
* <i>Сракли</i> (Херсонська губ.)	Опис (с.)	313–317
* <i>Клетки</i> (Кубанська обл.)	Опис (с.)	313–317

Игры с костями (0+0*+2(?))

<i>Рачки</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	322
<i>Плоцки</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	324–325

Игры с камешками (0+0*+4(?))

<i>Крестик</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	342
<i>Мостик</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	342
<i>Овечки</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	346
<i>Чет и нечет</i> (Кубанська обл.) (?)	Опис	346

Домашние игры (3+0*+0(?))

<i>Соседи</i> (Малоросія)	Опис (с.)	350
<i>Краски</i> (Чернігівська, Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	355–356
<i>Куры</i> (Харківська губ.)	Опис	356–357

Зимние игры (1+0*+1 (?))

<i>Шибеница</i> (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	355–366
<i>Катанье с гор</i> (?)	Опис	366–367

Загалом: 52+18*+19(?)

Підсумовуючи, констатуємо, що у праці Єгора Покровського “Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной)”, яка вийшла друком 1887 та перевидана 1895 р., простежуються, на нашу думку, близько 90 описів українських ігор. Описи, переважно, повністю характеризують гру (склад гравців, правила, перебіг подій тощо), але частина описів є “усередненою” з кількох місцевостей, що не дає змоги повноцінно уявити конкретний варіант гри у даній місцевості.

Практично всі, на нашу думку, українські ігри, згадані у виданні 1886 р. “Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей”, звичайно ж, включені у видання 1887 (1895) р., проте у ньому додано ще понад 50 описів, чи прямих, чи “усереднених”, варіантів українських ігор з різних місцевостей Великої України, не відомих з інших опублікованих джерел. Це робить видання “Детские игры, преимущественно русские” важливим джерелом дослідження традиційної ігрової культури української людності як на терені Кубані, яку з упевненістю можна назвати українсько-російським порубіжжям кінця XIX – початку XX ст., так і взагалі в Україні.

Валерій Старков (Київ). Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року

У статті розглядається українська складова праці Єгора Покровського “Дитячі ігри, переважно російські...” 1887 р. Описано та згадано близько 90 ігор та розваг. Праця Покровського є важливим джерелом вивчення української традиційної ігрової культури кінця XIX ст. як на Кубані, так і в Україні.

Ключові слова: Єгор Покровський, традиційна ігрова культура, Кубань, Україна, народні ігри та розваги.

Валерий Старков (Киев). Украинские детские игры в работе Егора Покровского 1887 года

В статье рассматривается украинская составляющая работы Егора Покровского “Детские игры, преимущественно русские...” 1887 г. Описано и упомянуто около 90 игр и развлечений. Работа Покровского является важным источником изучения украинской традиционной игровой культуры конца XIX ст. как на Кубани, так и в Украине.

Ключевые слова: Егор Покровский, традиционная игровая культура, Кубань, Украина, народные игры и развлечения.

Valerii Starkov (Kyiv). Ukrainian Child's Games in the Egor Pokrovsky's Work (1887)

Ukrainian part of the Egor Pokrovsky's work “Child's Games, mainly the Russian...” is considered in this article. About ninety games and amusements were described and mentioned. The Pokrovsky work is an important source for study of the Ukrainian traditional culture in the Kuban and Ukraine at the end of the nineteenth century.

Key words: Egor Pokrovsky's traditional play culture, Kuban, Ukraine, people games and amusements.